

С. ЖОЛДАСБАЕВ, Д. МҰСТАПАЕВА

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ СӘУЛЕТТІК КЕРАМИКАСЫ

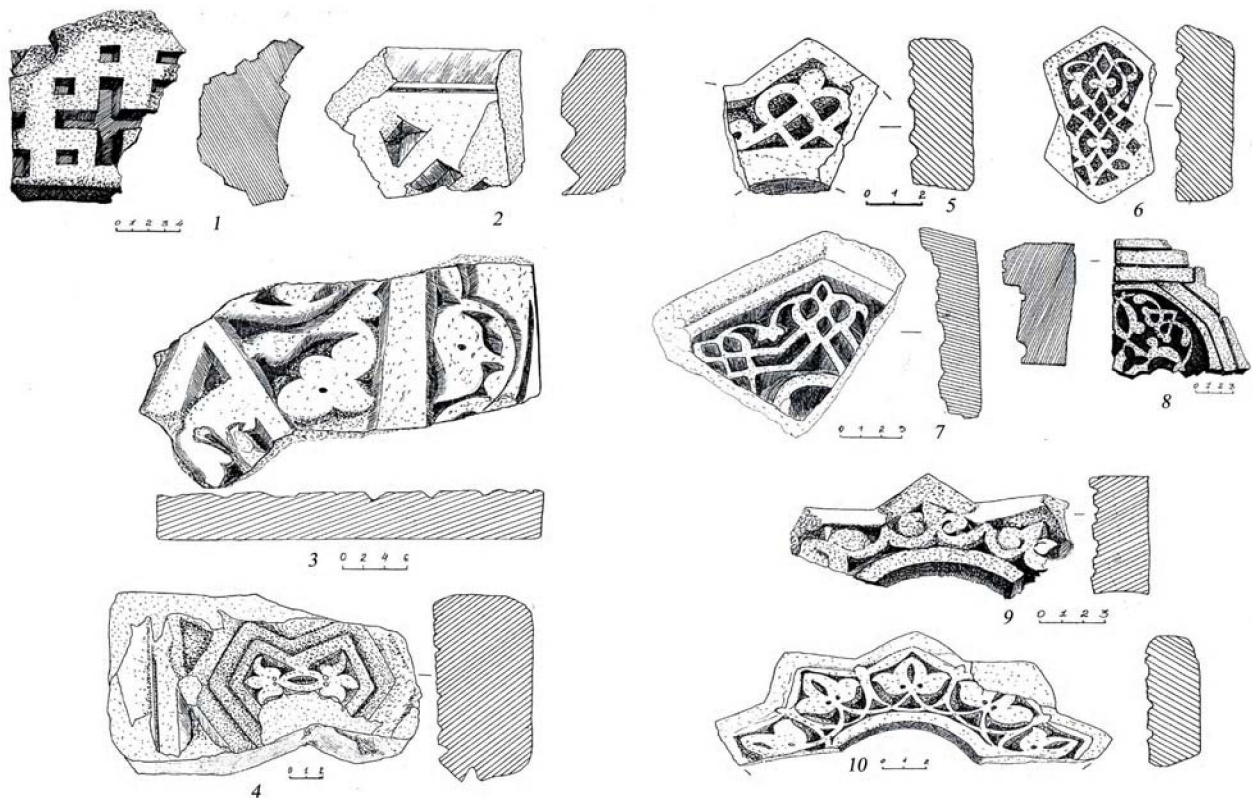
2003–2008 жж. Сығанақ археологиялық экспедициясының жүргізіп келе жатқан қазба жұмыстарының (қазба-1, қазба-2, қазба-3) нәтиже-сінде табылған керамикалық материалдардың ішінде ортағасырлық сәулеткерлік керамикалар үлгілері де кездеседі.

Жалпы керамикалардың ішінен архитектуралық керамиканы жіктеу негізінде оларды бояусыз және бояулы деп бөлуге болады. Солардың ішінде сырсыз қаптама қыштардың жиынтығын бірнеше топтарға бөліп қарастыруға болады (1-сурет). Бірінші түрі – өсімдік сипатындағы өрнектерді сазды тақтаға кесіп түсірген (1-сурет, 3). Мұндай қыш қаптамалар XII ғ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылыс материалдарының ішінен кездеседі. Дегенмен, Сығанақтың қыш қаптамаларының бетіндегі шегемен түсірілген секілді ойықтар кездесуімен ерекшеленеді (1-сурет, 3). Бұл ойықтарға кезінде шыңылтырланған өрнекті тақталар бекітілген болса

керек. Ортағасырлық Қазақстан қалаларының сәулет ескерткіштерінде кездесетін белгі бояусыз қыш тақталар мен шыңылтырлы кірпіштермен ғимараттардың ішін, сыртын әрлендіру болып табылады. Кесенені салуда бояусыз қаптама қыштардың бірнеше түрі қолданылған және саз балшықтардың сапасы, жасалу технологиясы бойынша әртүрлі болып келеді.

Сығанақ XIV ғ. екінші жартысында Ақ Орданың астанасы, ірі экономикалық және саяси, мәдени орталығы болған. Ерзен хан, Мүбәрәк қожа, Орыс хан, Тоқтамыс билік еткен кезде Сығанақта үнемі құрылыс жұмыстары жүргізіліп отырған, сол кездегі шығыс сәулет өнерінің дамыған озық үлгілерінің қолданылғаны белгілі.

Қазба-1 (кесінді қала), Қазба-2 (кесене), Қазба-3 (ханака, кесене) табылған архитектуралық керамикалар – күйдірілген кірпіштер, шыңылтырланған өрнекті қыш тақталардан тұрады. XX ғ. басында

1-сурет. Бояусыз көркем қыш қаптамалар

1901 жылы В. Каллаур, 1927 ж. А. Ю. Якубовский Сығанақта болып, мұндай материалдарды археологиялық барлаулары кезінде кездестірген¹. А. Ю. Якубовский жер бетіне шығып жатқан шыңылтырланбаған терракоталық кірпіштер сынығы, жоғары сапалы шыңылтырмен қапталған жұқа тақтайшалар негізінде көк кесененің шыңылтырланған тамаша өрнегі бар қыш тақталармен өрілген ғимарат болғанын айтқан².

Кесененің архитектуралық жобалануында Ұлы Жібек жолындағы ірі сауда орталығы болған қала ретінде архитектураның шығыс өнеріне тән ерекшеліктері кең қолданылды.

XIV–XV ғғ. және кейінгі ғасырларда саз балшықтарды өңдеу технологиясы алдыңғы кезеңдердегі технология негізінде жүргізіліп отырған екен³. Бұл дәстүр көптеген ғасырлар келе-мінде сақталып, қолданыста болған. Сығанақтың қаптама қыштарының келесі түрі – дөңгелек сипатында жасалып, үш жапырақты өрнектермен әрленген сәулеттік керамика болып табылады (1-сурет, 9, 10). Мұндай дөңгелек керамикалық қыш тақталар ертеортағасырларда да ғимараттарды әрлеуде қолданылған⁴. Шығыстың архитектуралық керамикасында дәстүрдің ұзақ уақыт сақталуын ескерсек, мұндай формадағы қаптамалар түрін Отырардың ортағасырлық керамикалық өндірісін, Мыңшұңқыр шеберханаларының өнімдерін талдаған зерттеулердегі сәулеткерлік керамикалар ішіндегі сырсыз терракоталардан тауып, олардың Сығанақ кесенесінің дөңгелек, төртқұлақ үлгісіндегі қыш тақталардың ұқсастығын байқауға болады⁵. Деректердегі XIV–XV ғғ. Ақ Орда хандары, Ерзен мен Мүбәрәк жожа, Орыс ханның Отырар, Сауран, Сығанақ, Жентте құрылыс жұмыстарын күшейтіп, тұрғын үйлер, мешіттер мен қоғамдық ғимараттар салдырғанын негізге ала отырып, мұндай ұқсастықтардың заңды екенін байқауға болады⁶.

САЭ-03, Қазба-2 табылған терракоталық қаптама қыштардың тағы бір түрінің өрнектері өсімдік тектес үш жапырақ, төрт бұрышты шаршылардың

үндесуінен тұрады (1-сурет, 5–8). Терракотаның ерекше көркем түрі өте нәзік, үлкен шеберлікті қажет ететін өрнектерімен ерекше-ленеді. Осындай өрнек сарыны мен жасалу үлгісі бар көркем қаптамалар XV ғ. Самарқандтағы Ұлықбек сарайларын әрлеуде қолданған терракоталардың ішінде кездеседі⁷. Дегенмен, Сығанақ қыш қаптама терракотасы белгілі бір құрылымдары бойынша өзіндік ерекшеліктерге ие деуге болады. Жалпы өрнектерді түсіру негізін ұстана отырып, шебер өзіндік ерекшеліктерді де ұмытпаған. Бояусыз қаптама қыштар формасы бойынша алты бұрышты, ромбы, дөңгелек сипатында болып келді (1-сурет). Өрнектері өсімдік тектес сипатта және геометрияланған түрде түсіріліп отырған. Келесі қыш қаптамалардың сыртына түсірілген өрнектер төрт құлақ, мәңгілік қозғалыс, дүниенің төрт бұрышын бейнелейтін өрнек түрінде, төрт бұрыш сипатында болып келген (1-сурет, 1, 2). Бұл аталған өрнектер сазға белгілі бір қалыптармен түсірілген болу керек.

Сығанақ археологиялық экспедициясының материалдарының ішінде архитектуралық бояулы керамикалардың бірнеше түрін қарастыруға болады. Бояулы қыш қаптамалар бірнеше түрде жасалып, ғимаратты әрлеуде өзіндік сипаты бойынша қолданылып отырған (2-сурет, 1-12). Бояулы қаптама қыштың өрнектері өсімдік тектес сипатта болып келеді. Сыртында кезінде бояуы болып, уақыт өте түсіп, іздері қалған (2-сурет, 1, 2). Қазба-2 – кесенеден табылған материалдар ішіндегі бояулы архитектуралық керамиканың бірнеше түрін жіктей отырып, олардың Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қыштардың түрлері секілді терракота, майолика, шыңылтырланған көркем қыштардан, өрнекті тақталардан, сталактиттерден тұратынын көруге болады⁸. Сығанақта, кесене орнынан табылған архитектуралық материалдардың ішіндегі жоғарыда сипатталған архитектуралық керамика бөлшектері Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі майолика, сталактит-терінің өрнектерімен сәйкес келеді. Керамикаға өрнектерді

¹ Каллаур В. Древние города Сыганак, Ашанас и другие в Перовском уезде разрушенные Чингиз ханом в 1219 году. «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии». Год пятый. 1900; Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Суганака). Сообщения ГАИМКА. Т. 11. Л., 1929.

² Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Суганака). Сообщения ГАИМКА. Т. 11. Л., 1929. С. 1 50-151.

³ Такибаева С.С. Тайны небесной глазури. Алма-Ата: Қазақстан, 1987. 120 с.

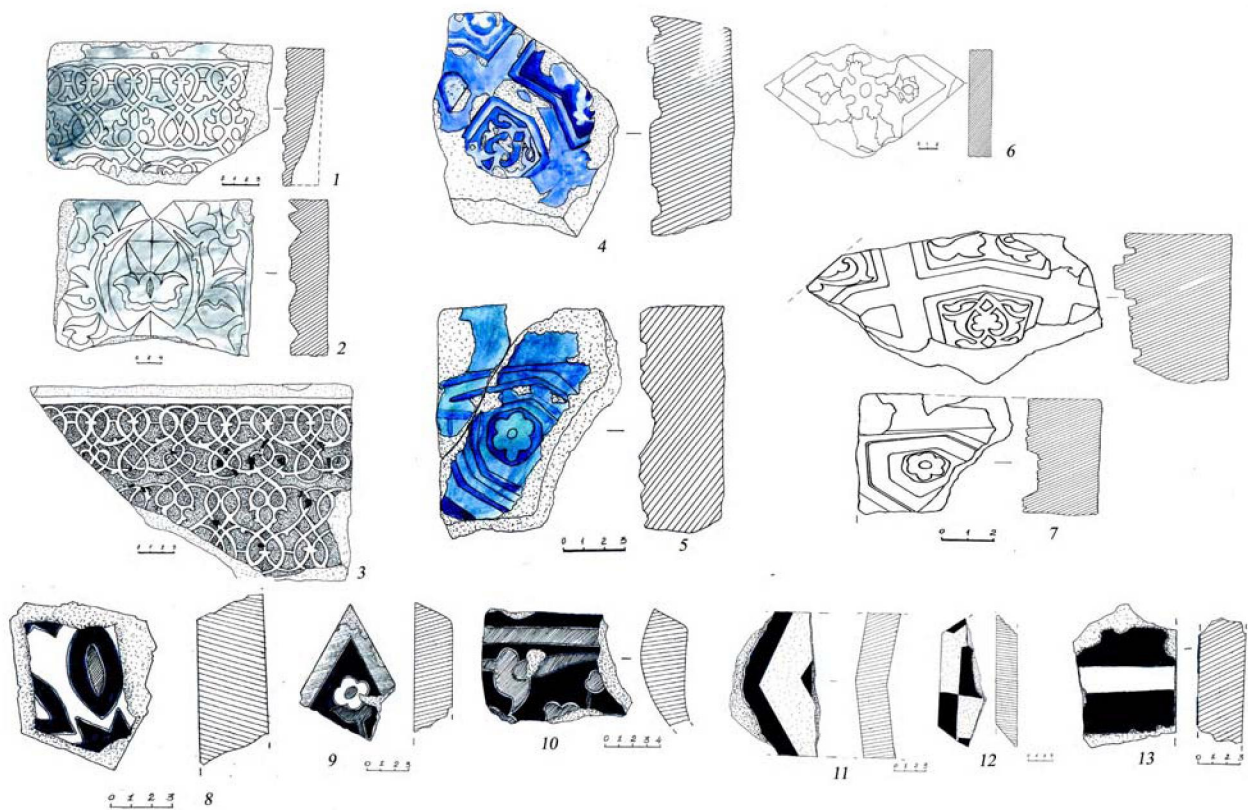
⁴ Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. Туркестан: Мирас, 1998. 228 с.

⁵ Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. Түркістан: Мұра, 1996. 159 б.

⁶ Қазақстан тарихы. Очерктер. Алматы: Дәуір, 1994. 438 б.

⁷ Гражданкина Н.С., Рахимов М.К., Плетнев И.Е. Архитектурная керамика Узбекистана. –Ташкент: Фан, 1968. 158 с.

⁸ Такибаева С.С. Тайны небесной глазури. Алма-Ата: Қазақстан, 1987. 120 с.

2-сурет. Бояулы қыш қаптамалары

түсіру әдістері бойынша өзара үндесіп тұр. Мұны, Шығыс елдерінде көптеген ғасырлар бойы сәулеттік керамиканың тұрақты түрде сақталуымен түсіндіруге болады⁹. Дегенмен, Сығанақтан табылған керамикалардағы өрнектердің құрылымы өте ұқсас болғанмен, бояулардың сапасы бойынша Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі сталактит, майолика үлгілеріндегі бояулармен салыстырғанда басқаша. Яғни, бояулардың сапасы бұл аталған керамикаларда төмендеу деуге болады. Сығанақ сәулетшілері Қожа Ахмет Ясауи кесенесін әрлеуде қолданылған жыланкөзді майоликалық өрнекті қолданған, бірақ түсіру технологиясы бойынша XIV ғ. екінші жартысында қолданылған әдістен қарапайымдау түрде жасалынған. Сығанақтың сәулет керамикасында төрт бұрышты ромбы секілді (2-сурет, 5–7, 9, 10) қаптама қыштың сыртына түсірілген өсімдік тектес өрнектерді қысқа түсіргенде екі түрлі, геометрияланған және өсімдік тектес өрнектер қолданылған. Аталған қыштың жиегі аспан көк түсті, орта бөлігіне ақ түспен гүл сағақтары түсіріліп, ортасы ақшыл қызғылт түсті бояулармен әрленген.

Дәл осындай өрнектер мотиві Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сәулеттік керамикасында кездеседі¹⁰.

Қаптама бояулы қыштардың келесі түрі өсімдік үлгісіндегі өрнектермен әрленіп, жасыл түсті бояулармен боялған (2-сурет, 1–3). Кесенені әрлеуде ақ, ақшыл қызыл, аспан көк, көк, кара, жасыл түсті бояулар қолданылды.

Ғимаратты көркемдеуге қолданылған келесі қыштар Сауран қаласынан табылған бояулы сәулет керамикасымен де үндеседі.

Қыштардың сыртына тоқ көк, қою қоңыр түспен төртбұрышты құрақ секілді бояулар түсірілген (2-сурет, 11–13). Бұл әрлеудің үлгісі ықылым заманнан ел өзінің тіршілігінде қолданып келген көрпешелерді тігуде қолданылатын құрақтардың құрылымын еске түсіреді. Бояулы қыш қаптамаларды әрлеуде көп қолданылған бояу түрі – аспан көк түсті сырлар болып табылады¹¹.

Ортағасырлық Сығанақ қаласын қазу барысында қазба-2 кесене орнынан табылған керамикалық материалдардың бірі – күмбездің ұшына қойылатын шошақтардың фрагменті болды. «Кубба» деп атал-

⁹ Кверфельд Э.К. Керамика Ближнего Востока. Л., 1947. 140 с.

¹⁰ Такибаева С.С. Тайны небесной... 14-сурет.

3-сурет. Шыңылтырлы көркем күмбез ұшының фрагменттері

ған күмбез ұшының (3-сурет, 1-3) бұл бөлігі ортағасырларда қолданылған қабырғалы күмбездердің формасын бейнелейді. Күмбез ұшын бояуда жасыл, көк түсті бояулар қолданылған. Кезінде кесененің күмбезі аспан көк түсті бояуы күн сәулесінің түсуімен ақшыл, сары түске ұласып, көз тартарлық сипатқа ие болып, әсем көрініс берген. Күмбез ұшының бояуының мың құбылып, түрленуі ортағасырлық сәулеттік керамиканы әрлеуде қолданылған шыңылтырлардың сапасы мен түріне байланысты болған. XII ғ. қалайы шыңылтырдың кең тарауымен қатар пайда болған, шеберлер люстр деп атаған бояуды қолданылғаны анық. Бұл алтын мен металдың кере-мет жарқылғының піл сүйегі түсті қалайы шыңылтырдың түсімен үйлесіп, жеңіл кемпіркосақтың түсіндей, күн сәулесімен керемет үйлескен асқан бір салтанат береді¹².

Куббаның – күмбез ұшының өзі кезінде сырты шыңылтырланған, керемет бояулы күмбезді ғимарат болғанын дәлелдейді. Жасыл не көк сырмен сырланған, өрнегі жоқ осындай куббалар Отырардан, Мыңшұңқыр сәулеткерлік керамикаларынан да табылған¹³. Сығанақтан табылған күмбез ұшының сынығы кезінде саяси-экономикалық, сауда орталығы болған қаланың ортағасырлық кесенесінің сәулет өнерінің ең жоғарғы жетістік-терімен салынғанын айғақтайды. Ашық, жылтыр шыңылтырлы, күміс пен алтын түстерді беріп жар-қырай үндескен бояулар XIV–XV ғғ. кең өрістеген¹⁴.

Ортағасырлық Сығанақ қаласының архитектуралық керамикасы Орта Азияда, Шығыста дамыған сәулет өнерінің дәстүрін қала ғимараттарын көркемдеуде қолданғанын көрсетеді. Сәулеттік ке-

рамика үлгілері Сығанақ кесенесінің XIV ғ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылыс материалдарымен, Отырардан табылған архитектуралық материалдармен, Сауранның керамикасының өрнектерімен үйлеседі. Сығанақтың архитектуралық материалдарының құрамын қолда бар заттардың негізінде жіктеу барысы қалада ортағасырлық шығыс сәулет өнеріне қатысты құрылыс материалдарын кең қолданып салынған ғимараттардың болғанын айғақтайды. Қазба-2 кесене орнын қазу барысында табылған шыңылтырсыз және шыңылтырлы сәулеттік керамика үлгілерінің өзі-ақ ғимараттың іші-сыртының шығыстық үлгіде әрленгенін дәлелдеп отыр.

Ғимаратты салып, көркемдеуде қаптама қыштардың көптеген түрлері кең қолданылған.

Резюме

Классифицируется архитектурная керамика, найденная на средневековом Сыгнаке. Также проводится исследование архитектурных облицовочных плит, орнаментальных мотивов и наверший куполов.

Summary

In this article the architectural ceramics found in the medieval Syganak were classified. Also the common examination of the architectural facing plates, ornamental plates and dome tops were given.

¹¹ Байтақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы, 2006. 316 б.

¹² Кверфельд Э.К. ... 41-б.

¹³ Қожаев М. ... 106-б.

¹⁴ Гражданкина Н.С., Рахимов М.К., Плетнев И.Е. Архитектурная керамика ... С. 30.